

# L'articulació urbana a Catalunya

Philip BANKS  
Universitat de Barcelona

## INTRODUCCIÓ

La Catalunya medieval tenia una densitat considerable de ciutats, viles i pobles, una xarxa que va arribar al seu punt àlgid a la primera meitat del segle XIV, durant la qual s'ha calculat que un 40 % de la població vivia en un centre urbà.<sup>1</sup> Dos-cents anys abans, però, els mateixos centres tenien un pes molt inferior i en alguns casos encara no s'havien fundat. Per tant, resulta clar que el plànol de molts d'aquests nuclis, la part històrica de moltes de les ciutats on la majoria de nosaltres encara vivim, va quedar definit al llarg d'aquest període entre mitjan segle XII i principis del segle XIV.

L'objectiu d'aquesta aportació és considerar els factors topogràfics i històrics que havien contribuït a la configuració de la morfologia urbana abans del segle XIII i els aspectes que van concórrer al desenvolupament i a la transformació de l'espai urbà abans de la plena implantació de les institucions municipals durant les últimes dècades del mateix segle. No podem buscar un patró únic d'estructuració, però hi ha prou elements comuns per a vincular els diferents centres i establir-ne paral·lels. Precisament els estudis més recents del paisatge urbà arreu d'Europa advoquen per l'anàlisi regional per a aconseguir una millor comprensió del fet urbà.<sup>2</sup>

Podríem dir que l'articulació urbana és com l'articulació del cos humà: una combinació d'extremitats o d'eixos vertebradors (camins i carrers, rieres i recs) que conflueixen en uns punts determinats (els palaus i les esglésies, els mercats i les portes). Aquesta ponència intentarà analitzar tant els elements lineals com els punts fixos que van determinar la morfologia urbana.

Aquí s'ha de plantejar una primera pregunta: quines són les ciutats i viles que s'han d'incloure. Sis centres —Barcelona, Perpinyà, Lleida, Tortosa, Tarragona i Girona— són imprescindibles per la seva trajectòria històrica i les seves dimensions. També s'han d'incloure alguns dels antics centres comtals com ara Castell d'Empúries i Besalú, a més de Balaguer; els centres episcopals de la Seu d'Urgell i Vic, i altres centres que es remunten al segle X, com ara Manresa i Cardona. La segona meitat del segle XII, però, va donar pas a la fundació de molts centres nous que ràpidament van adquirir un pes propi —Montblanc, Reus, Sarrià, la Selva del Camp i Vilafranca del Penedès cap al sud; Cervera,

1. VÍCTOR FARIAS ZURITA i PERE ORTÍ GOST, «Història i dinàmica ciutadanes», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 21-33.

2. TERRY R. SLATER, «The Landscape of Medieval Towns: Anglo-European Comparisons», a Mark GARDINER i Stephen RIPPON, *Medieval Landscapes. Landscape History after Hoskins*, vol. 2, Macclesfield, Windgather Press, 2007, p. 11-26.

Igualada i Tàrrrega a la Catalunya central, i Puigcerdà a la part pirenaica. Tampoc no podem oblidar les noves fundacions del segle XIII, com ara Sant Joan de les Abadesses, Palamós o Figueres. En realitat, són molts els centres mitjans i petits, i només en faré referència a una vintena.<sup>3</sup>

## ELS FACTORS PREVIS

Encara que molts estudis generals donen la idea que hi va haver una estreta vinculació entre les ciutats romanes i les medievals al món mediterrani, el cas de Catalunya és ben diferent. Podem parlar d'una continuïtat real d'hàbitat en només quatre dels *municipia* o *coloniae* romanes (Barcelona, Girona, Lleida i Tortosa), i en el cas dels dos últims el pes del període andalusí va ser molt superior a la influència de l'antiguitat.

Pels voltants de l'any mil, tant Barcelona com Girona estaven en gran part restringides a la zona compresa dins de les muralles de l'antiguitat tardana.<sup>4</sup> Els primers ravals o *burgi* van aparèixer fora de les portes de tots dos recintes, però amb trajectòries posteriors diferents: a Barcelona el més important es trobava als voltants del mercat i el Castell Vell, encara que es documenten altres *burgi* a prop de les altres portes i d'algunes esglésies; a Girona els centres religiosos, com ara Sant Feliu i Sant Pere, van jugar un paper més notable com a pols d'atracció.<sup>5</sup>

El creixement d'aquests ravals va ser molt desigual. A Barcelona, l'expansió es va concentrar, d'una banda, entre el mercat i Santa Maria del Mar i, d'altra banda, des del mercat fins al raval vertebrat per les restes de l'aqüeducte romà —els Arcs antics. Cap a l'any 1080 es va introduir un canvi fonamental amb la creació de la primera «vila nova», estructurada de manera ortogonal per l'actual carrer de Montcada i els carrers paral·lels. A més, hi trobem per primera vegada l'ús dels establiments emfitèutics per a la construcció de cases.<sup>6</sup> Convé afegir que aquest projecte només va ser possible després del desviament de la riera del Merdançar, pels voltants del 1060.

3. Malgrat la seva data de publicació, encara es pot llegir amb profit Francesc CARRERAS I CANDI, «Idea de l'avenç urbà de Catalunya al segle XIV», a *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, 1923, vol. I, València, 1924, p. 184-199. A part de la síntesi de Manel GUÀRDIA, «Les formes urbanes», a Eduard RIV-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 34-45, i dels estudis de les diferents ciutats i viles al mateix volum i als vint-i-set volums de Jordi VIGUÉ i Antoni PLADEVALL I FONT, *Catalunya romànica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998, cal tenir en compte l'obra imprescindible de Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004. En l'àmbit europeu, són importants per a la morfologia urbana obres com: Michael ASTON i James BOND, *The Landscape of Towns*, Londres, Dent, 1976; Paul HINDLE, *Medieval Town Plans*, Princes Risborough, Shire Archaeology, 1990; David NICHOLAS, *The Growth of the Medieval City: from Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*, Harlow, Longman, 1997; Keith D. LILLEY, *Urban life in the Middle Ages 1000-1450*, Basingstoke, Palgrave, 2002, i David NICHOLAS, *Urban Europe, 1100-1700*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003.

4. Philip BANKS, «Les ciutats i el seu paper», a *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 65-71 (text en anglès: p. 451-455).

5. Per al creixement de Barcelona, vegeu Philip BANKS, «L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300», a Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ, *Història de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, 1992, vol. 2, p. 25-71; Philip BANKS, «El marc històric», a *Catalunya romànica*, vol. XX, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 21-104; Philip BANKS, «El creixement físic de Barcelona», a Albert CUBELES i Ramon GRAU, *El procés i la identitat gòtica de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2003, p. 11-33 (= *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 8 (2003)). En el cas de Girona, vegeu Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFÀU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *El sector nord de la ciutat de Girona: de l'inici al segle XIV*, Girona, Ajuntament de Girona, 2000, col·l. «Història Urbana de Girona», núm. 4, i Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFÀU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, Ajuntament de Girona, 2002-2004, col·l. «Història Urbana de Girona», núm. 5-6.

6. Philip BANKS, «Burgus, suburbium and villanova: the extra-mural growth of Barcelona before A.D.1200», a *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1989-1990, vol. 2, p. 107-133.

A Girona també es documenta l'aplicació dels establiments emfitèutics al burg de Sant Feliu a principis del segle XII, curiosament en un moment en què Barcelona patia una crisi econòmica que en frenava l'expansió.<sup>7</sup> Se sospita que també hi havia una certa activitat suburbana a l'altra banda del riu Onyar, a la zona del Mercadal, on es localitzaven el rec i els molins urbans. En el cas de Barcelona, es documenten el rec Comtal i els molins a partir de mitjan segle XI, i aquesta canalització va formar el límit efectiu de la zona habitada fins a la segona meitat del segle XIII.

Tampoc no hauríem d'oblidar els altres elements lineals en el paisatge urbà dels segles XI i XII. A Barcelona trobem cases al llarg del Merdançar, especialment al tram més proper a la muralla romana, línia que amb el temps es va convertir en el carrer de la Riera de Sant Joan, que vertebrava aquesta zona fins a la construcció de la Via Laietana fa un segle. Tot i que l'altra riera urbana, el decurs de la qual encara indica l'avinguda del Portal de l'Àngel, es documenta a vegades al segle XII, és possible que també es desviés per confluir amb la riera més gran, la Rambla. A les dues ciutats també hi havia un cert creixement al llarg dels camins que duïen a les portes de la ciutat i que estructuraran el creixement posterior.

A mitjan segle XII es detecten canvis que determinen l'expansió de totes dues ciutats. A Barcelona, es van construir habitatges als camps entre el futur carrer de la Canuda i la nova església de Santa Anna de l'orde del Sant Sepulcre, responsable d'aquesta urbanització, i a continuació va urbanitzar-se tota la zona entre Santa Maria del Pi i el Cort Comtal. A Girona, el canvi va ser encara més important: cap al 1160 s'urbanitza la zona de l'Areny, al sud de l'antiga ciutat emmurallada, seguint un reticulat regular, i s'hi trasllada l'antic mercat des de la zona a peu de la catedral. Amb això, el creixement de Girona es gira cap al sud, amb més possibilitats per a l'expansió.<sup>8</sup>

Aquests canvis van coincidir amb la conquesta de Tortosa i Lleida. Les dues ciutats, juntament amb Balaguer, tenien molt en comú. Estaven establertes a redós d'un turó amb un castell que dominava un pont sobre un riu i tenien un important passat andalusí. Disposaven d'un recinte emmurallat islàmic, i la seva extensió era semblant a la de la Barcelona de mitjan segle XII. A Lleida, després de la conquesta hi va haver zones mig derruïdes, que es van urbanitzar de nou. En canvi, a Tortosa sembla que els canvis van ser molt graduals.<sup>9</sup>

## ELS ELEMENTS VERTEBRADORS

Havent considerat els elements tant naturals com antròpics que havien contribuït a la forma de les ciutats principals de mitjan segle XII, hem de passar a analitzar els diferents aspectes que en van definir la morfologia a partir d'aquest moment.

7. Lluís TO FIGUERAS, «La seigneurie dans une ville médiévale: le développement de l'emphytéose à Gérone au XII<sup>e</sup> siècle», a Philippe SÉNAC, *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, p. 229-251.

8. Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFÀU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *La ciutat de Girona en la primera meitat del segle XIV*, Girona, Ajuntament de Girona, 1988, coll. «Història Urbana de Girona», núm. 3, p. 11.

9. Per a les ciutats islàmiques, vegeu Joan E. GARCIA BIOSCA *et al.*, «La gènesi dels espais urbans andalusins (segle VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer», a *L'Islam a Catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, 1998, p. 137-165; Jordi BOLÒS, «La ciutat de Lleida», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 126-138; Jordi BOLÒS i Imma SÀNCHEZ, «La ciutat de Lleida», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 59-62; Maria UTGÉS VALLESPÍ, Joan MARTÍNEZ TOMÀS i Pere Lluís ARTIGUES CONESA, «La ciutat romana. La ciutat islàmica. La ciutat feudal», a *Catalunya romànica*, vol. XXVI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 109-114; Albert CURTO HOMEDES i Jacobo VIDAL FRANQUET, «La ciutat de Tortosa», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 68-72; Jacobo VIDAL FRANQUET, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.

### *Els edificis del poder*

Als segles XII i XIII, la manera d'exercir el poder i la senyoria a les ciutats era molt variable, però un factor comú era que el senyor disposava d'una residència urbana que exercia com a pol d'atracció, almenys fins al segle XIII. Per exemple, a Barcelona els comtes reis tenien el seu palau, encara que amb posterioritat el centre d'autoritat es va traslladar cap a l'antic Castell Vell, el castell de la Cúria del Veguer.<sup>10</sup> En el cas de Perpinyà, el nucli original era una residència dels comtes de Rosselló, substituïda pel nou palau dels reis de Mallorca a l'últim quart del segle XIII, l'únic palau urbà que es va construir aïllat de les cases dels habitants.<sup>11</sup> A Balaguer, els comtes d'Urgell van ocupar el Castell Formós, l'antiga suda, una situació semblant a la que es troba a Lleida, amb la Suda i la catedral i les seves dependències a dalt del puig, i semblant al cas de Tortosa, dominada pel castell de la Suda.<sup>12</sup> A Girona, més que un palau urbà hem d'assenyalar el castell de la Gironella i les portes de la ciutat antiga, encara que amb el temps l'exercici de l'autoritat va passar a l'edifici de la Cúria a l'Areny. Com en el cas de Barcelona, el complex catedralici també va exercir com a punt aglutinador.

Fins i tot als nous centres urbans fundats al segle XII es mantenia aquesta presència del senyor: Cervera era un poble que es va desenvolupar com tants d'altres al costat d'un castell,<sup>13</sup> Vilafranca tenia el palau reial,<sup>14</sup> Montblanc es va fundar al peu del castell<sup>15</sup> i la Selva del Camp i Reus tenien castells que depenien de l'Església de Tarragona.<sup>16</sup> Fins i tot al centre de Puigcerdà, a la plaça Major, s'erigia la residència del representant reial.<sup>17</sup>

Alguns centres urbans eren senyorijs dividits, amb dos senyors. En aquests casos, trobem una dualitat de punts centrals; així, a Tarragona trobem tant el castell de l'arquebisbe, amb el mercat al costat, com el castell del rei, originàriament del senyor normand Robert Bordet, als peus del qual es va desenvolupar la *ville vetere comitis*, entre l'antic fòrum provincial i la terrassa intermèdia i la muralla.<sup>18</sup> Un altre exemple és Castelló d'Empúries, amb dos punts focals ben diferenciats: l'església del bisbe de Girona i el castell dels comtes d'Empúries, que no es van fusionar abans del segle XIII.<sup>19</sup> De la mateixa manera, a Vic trobem dos centres propers de diferents senyors: el bisbe a la part baixa i a la part alta els Montcada, que van convertir l'antic temple romà en castell, cadascun amb el seu mercat.<sup>20</sup>

10. Stephen P. BENSCH, *Barcelona and its rulers, 1096-1291*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 45-84 (edició catalana: *Barcelona i les seus dirigents 1096-1291*, Barcelona, Seminari d'Història de Barcelona i Proa, 2000, col·l. «BCN Biblioteca Històrica», núm. 6, p. 43-78).

11. Antoni RIERA i MELIS, «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana», a David ABULAFIA i Blanca GARÍ, *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, Omega, 1997, p. 4 i 45.

12. Jordi BOLÒS i Imma SÀNCHEZ, «La ciutat de Balaguer», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 72-75; Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals...*, p. 433-436.

13. Pere VERDÉS PIJUAN i Max TURULL RUBINAT, «La vila de Cervera», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 96-98.

14. Joan SOLÉ BORDES, «La vila de Vilafranca», a *Catalunya romànica*, vol. XIX, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 213-216.

15. Jordi MORELLÓ BAGET, «La vila de Montblanc», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 120-123.

16. Maria BONET DONATO, «La ciutat feudal a la Catalunya meridional», a Flocel SABATÉ i Joan FARRÉ, *El temps i l'espai del feudalisme. VI Curs d'Estiu Comtat d'Urgell*, Lleida, Pagès, 2004, p. 477-513.

17. Oriol MERCADAL i FERNÁNDEZ i Sebastià BOSOM i ISERN, «La vila de Puigcerdà», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 88-91.

18. Joan MENCHON i BES i Lluís PIÑOL MASGORET, «La ciutat de Tarragona», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 63-67.

19. Anna M. PUIG GRIESENBERGER, «La vila de Castelló d'Empúries», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 75-78.

20. Eduard JUNYENT i SUBIRÀ, *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona, Curial, 1976; Antoni PLADEVALL i FONT, «La ciutat de Vic», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 82-88.

Finalment, hem de citar el cas de Solsona, menys conegut, amb la senyoria dividida entre els canonges agustinians i els Torroja, després heretada pels vescomtes de Cardona, divisió que va donar lloc a dos nuclis urbans.<sup>21</sup> En contrast, la participació ciutadana en el govern, cada vegada més important al llarg del segle XIII, en cap cas no va portar a la fundació d'edificis propis —la casa de la ciutat o la paeria— abans del segle posterior.

S'hauria d'afegir que amb la construcció de les noves catedrals romàniques a Barcelona i a Girona es va crear definitivament l'estructura i la funció d'una part de les dues ciutats. En tots dos casos, es documenta un barri dominat pel bisbe, els canonges i els altres oficials eclesiàstics; incloïa, a més de la catedral i els seus cementiris, edificis com el claustre, el palau del bisbe, les cases de l'ardiaca, la canònica, l'hospital, l'escola i les cases dels canonges. Aquestes zones van atraure la presència d'eclesiàstics de la diòcesi; per tant, a Barcelona trobem, dins del recinte antic, cases de Sant Benet de Bages, Sant Llorenç del Munt, Sant Cugat del Vallès o Santa Maria de l'Estany, i a Girona, de Santa Maria de Vilabertran i Sant Salvador de Breda. En general, la seva topografia ja estava ben definida abans del 1200; tot i que es trobaven al centre físic de la ciutat, van quedar al marge de l'activitat comercial de la ciutat medieval i, malgrat la renovació dels edificis al llarg dels segles, van romandre estancats en el temps.<sup>22</sup>

### **Els mercats**

Per a la majoria de les ciutats i viles el centre viu era el mercat; com ha dit Manel Guàrdia, «l'autèntica espinada dorsal de la vida urbana».<sup>23</sup> A la Barcelona del segle XIV es va representar aquesta idea mitjançant la pedra de la plaça del Blat, que assenyalava el punt on confluien els quaters de la ciutat. No obstant això, els mercats van evolucionar al llarg dels segles.

Amb tota probabilitat, el mercat va començar com un espai obert sense edificis permanents, establert per l'autoritat en un punt convenient tant per a la realització com per al control de les activitats comercials, moltes vegades a prop d'una de les portes de la ciutat. En el cas de Barcelona, es documenten els primers edificis i parades permanents a partir de finals del segle XI i, com ja hem vist, a la Girona del segle XII es trasllada el mercat a una nova ubicació fora de les muralles.<sup>24</sup> A finals del segle XII es detecten dos fenòmens paral·lels més: d'una banda, l'especialització del mercat, amb la creació de zones o edificis específics, com serien la draperia i la carnisseria o el maell, un procés que s'intensifica al llarg del segle XIII a totes dues ciutats, per exemple la polleria de Sant Martí de Girona, i també a Perpinyà; i, d'altra banda, la multiplicació dels mercats, a diferents punts, conseqüència del creixement urbà. D'aquesta manera, al segle XIII, Girona tenia dues carnisseries, mentre que Barcelona en va arribar a tenir un total de cinc, entre maells i carnisseries, al mateix segle.<sup>25</sup>

21. Ramon PLANES I ALBETS, «La vila de Solsona», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 105-107.

22. Philip BANKS, «La transformació del recinte de la ciutat antiga», a Eduard RIU-BARRERA i Ramon GRAU, *Barcelona i el romànic. Art i ciutat dels segles XI-XIII*, Barcelona, Seminari d'Història de Barcelona, en curs de publicació; Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFÀU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *La ciutat de Girona...*, p. 42.

23. Manel GUÀRDIA, «Les formes urbanes», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 37.

24. Philip BANKS, *The topography of the city of Barcelona and its urban context in eastern Catalonia from the third to the twelfth centuries*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Nottingham, 1980, p. 547-551; Josep CANAL I ROQUET *et al.*, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució urbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 2008, coll. «Història Urbana de Girona», núm. 8.

25. Pere ORTÍ GOST, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segle XII-XIV*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milá y Fontanals, 2000, p. 139-199.

En el cas de les altres ciutats, podem detectar diferents models: a Tortosa, l'antic mercat andalusí —l'assoc— continuava a la seva ubicació d'abans i no es traslladà abans del segle xiv, quan el centre operatiu de la ciutat ja havia migrat cap al sud; però a Lleida trobem el mercat al centre de la ciutat, a la plaça de Sant Joan, ja des del segle xii, encara que la venda de la carn i els cereals s'efectuava en altres punts. A Balaguer, el punt de venda es trobava al costat de l'església de Sant Salvador. En el cas de Perpinyà i de Tarragona, els mercats principals s'ubicaven inicialment a prop dels palaus del comte i de l'arquebisbe, respectivament, i també al centre viu de la ciutat.

En el cas dels centres amb dos senyors ben diferenciats, Vic i Castelló, trobem dos mercats, mentre que a les viles fundades al segle xii el paper central del mercat ja es marcava amb l'emplaçament de la plaça major, com ara a Reus, Vilafranca, Montblanc i Puigcerdà. Pel que fa a altres centres, com són Manresa i Cardona, la ubicació del mercat va portar a un canvi de centre neuràlgic i de creixement posterior de la vila.<sup>26</sup>

També s'ha de dir que alguns centres tenien tant un mercat com el mercadal, un espai habitualment més ampli, als afores; podem citar els casos de Girona, Tarragona (en una part de l'antic circ romà), Lleida (fora muralles), Manresa, Vic, Balaguer (al sud) i possiblement d'altres. Cal suposar que es destinaven a les activitats que necessitaven més espai —com la venda del bestiar— o a les fires que es documenten en diversos moments de l'any, especialment durant el segle xiii, que podien atraure un nombre important de forasters. En el cas d'altres ciutats, com Barcelona i Perpinyà, se sap de l'existència de la fira, però no el punt on se celebrava.<sup>27</sup> Igualment a Barcelona sabem que el bestiar es conduïa a una zona a l'oest de la Rambla, al carrer de Tallers actual, però no ha deixat cap rastre en la topografia posterior.<sup>28</sup> Aquests mercadals podrien tenir destins molt variables: en el cas de Lleida, es perd totalment, mentre que a Balaguer o Vic passa a ser el centre de la ciutat.

## ELS FACTORS DE CREIXEMENT

### *Els oficis*

A la majoria de les ciutats, els carrers que portaven al mercat concentraven una gran part de les activitats productives. Ja des dels seus orígens es troben documentats artesans de diferents tipus i algunes indicacions de l'organització dels oficis —per exemple, l'any 1111 una vídua de Barcelona va vendre una casa per pagar les despeses de l'aprenentatge de l'ofici de sabater del seu fill.<sup>29</sup> De la mateixa manera que els mercats comencen a especialitzar-se a la segona meitat del segle xii, també es documenta l'agrupament dels oficis en punts concrets, fet que ha donat lloc a tants noms d'ofici dels

26. Albert BENET I CLARÀ, «El marc històric», a *Catalunya romànica*, vol. xi, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 48-60; Raquel VALDENEBRO I MANRIQUE, «L'evolució urbana de Manresa i les seves muralles», a Enric CASTELLS I RUFAS i Joan BADIA I GUITART, *Manresa medieval. Història, art i cultura a l'edat mitjana*, Manresa, Amics de l'Art Romànic del Bages, 2001, p. 167-189; Marc TORRAS I SERRA, «La ciutat de Manresa», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 99-102; Andreu GALERA I PEDROSA, *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, col·l. «Diplomataris», núm. 15; Andreu GALERA I PEDROSA, «La vila de Cardona», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 102-104.

27. Carme BATLLE I GALLART, «Sobre la fira de Barcelona (segle xiii)», a *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), núm. 17 (1977), p. 129-139; Carme BATLLE I GALLART, *Fires i mercats, factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segle xi a xv)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2004, p. 182.

28. Carme BATLLE I GALLART i Lluïsa RAMOS, «Contribució a la història dels oficis de Barcelona: els carnisers del segle xiii», a *Quaderns d'Estudis Medievals* (Barcelona), vol. 1, núm. 5 (1981), p. 310-318.

29. Philip BANKS, «The origins of the "Gremi de Sabaters" of Barcelona», a *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat* (Barcelona), núm. 18 (1980), p. 109-118.

carrers a les ciutats catalanes. Aquest fenomen de concentració es detecta tant per la presència d'obradors a la documentació com per la presència de parcel·les de dimensions reduïdes al parcel·lari urbà actual, una conseqüència d'aquestes mateixes tinences.

D'aquesta manera, a la Barcelona dels voltants de l'any 1100 ja es detecten els primers artesans amb els seus obradors entre el mercat i el palau comtal.<sup>30</sup> L'any 1103 es documenta un frener al costat del farraginar, el precursor de la plaça del Rei;<sup>31</sup> quaranta anys més tard, l'antic hospital d'en Guitard, a la mateixa zona de la ciutat, es convertia en obradors.<sup>32</sup> En aquest barri predominaven els oficis que subministraven les necessitats dels cavallers i nobles que visitaven el palau: escuders, llançers, sellers, daguers, freners. Per tant, no és cap sorpresa que a principis del segle XIII ja s'hi documenti un dels primers noms de carrer —el carrer de la Freneria.<sup>33</sup> A la Girona dels segles XII i XIII també es documenten els treballadors del ram del metall en un punt molt centric al lloc (futur carrer) de les Fàbreques (ara Ballesteria),<sup>34</sup> i de la mateixa manera a Lleida trobem una concentració d'oficis semblants a prop del mercat.

Al llarg del segle XIII es documenten altres noms semblants: a Barcelona, l'antic farraginar es transforma en la plaça de la Corretgeria,<sup>35</sup> l'actual carrer de la Llibreteria es coneixia com l'Apotecaria o l'Especieria,<sup>36</sup> el carrer dels Mercaders ja duia aquest nom l'any 1254;<sup>37</sup> a Girona trobem les Savaneres (1275);<sup>38</sup> a Lleida, la Bruneteria.<sup>39</sup> I com en el cas de la Marsella dels segles XIII i XIV, aquests topònims van jugar un paper molt important en la conceptualització de l'espai urbà.<sup>40</sup>

Un sector molt comú a tots els centres urbans era el de la pell; encara que no es documenta el *vicus sabateriorum* abans del 1253,<sup>41</sup> la distribució de les propietats dels sabaters a la Barcelona del segle XII i principis del XIII indica que ja treballaven a unes zones determinades, i l'any 1203 es crea la seva confraria de Sant Marc.<sup>42</sup> La comercialització dels objectes de pell era una cosa; la preparació de les pells una altra, tant per les olors que desprenia com per les seves necessitats d'espai. Per tant, a totes les ciutats —Barcelona, Perpinyà, Girona, Lleida, Tortosa, Montblanc, Vic, Manresa— els altres oficis de la pell se centren als corrents d'aigua, habitualment fora muralles. El 1214 ja es documenta la *platea pelliparie* a Barcelona, l'actual carrer dels Assaonadors, a prop de la riera del Mer-

30. Philip BANKS, «El creixement físic de Barcelona», a Albert CUBELES i Ramon GRAU, *El procés i la identitat...*, p. 20; José Enrique RUIZ-DOMÈNEC, *Quan els vescomtes de Barcelona eren. Història, crònica i documents d'una família catalana dels segles X, XI i XII*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006, coll. «Textos i Documents», núm. 39, p. 158.

31. Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Marquès de Monistrol, pergami 1 (31.X.1103).

32. Philip BANKS, «Alguns immigrants del Llenguadoc a la Barcelona del segle XII», a Albert MANENT i Joan VENY (ed.), *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 153-172.

33. Per exemple, Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 1-1-1431 (14.VIII.1218).

34. Josep CANAL i ROQUET, Eduard CANAL i DE DIEGO, Josep M. NOLLA i BRUFÀU i Jordi SAGRERA i ARADILLA, *La ciutat de Girona...*, p. 41.

35. Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Marquès de Monistrol, pergami 114 (1.VI.1255).

36. Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-49-8 a (1283) *in vico ypotehcarie*; Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-49-691 (1266), *speciarie*.

37. Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-49-425.

38. Josep CANAL i ROQUET, Eduard CANAL i DE DIEGO, Josep M. NOLLA i BRUFÀU i Jordi SAGRERA i ARADILLA, *La ciutat de Girona...*, p. 59.

39. Jordi BOLÒS, «La ciutat de Lleida», a *Catalunya romànica*, p. 137.

40. Daniel Lord SMAIL, *Imaginary Cartographies. Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, Ithaca, Cornell University Press, 2000.

41. Stephen P. BENSCH, *Barcelona and its rulers...*, p. 184, nota 20 (edició catalana: p. 167, nota 20).

42. Philip BANKS, «The origins of the "Gremi de Sabaters" of Barcelona», a *Quaderns d'Arqueologia...*, núm. 18, p. 109-118.

dançar i el rec Comtal; la zona de la Blanqueria,<sup>43</sup> al nord d'aquest carrer, s'urbanitza cap a mitjan segle XIII.<sup>44</sup>

Encara que no hi ha cap document que controli l'activitat dels pellissers i els adobers a Barcelona, el 1255 es va prohibir que els batedors i els tintorers de fustanys treballassin dins d'uns límits determinats, restricció que efectivament porta les activitats relacionades amb la producció dels draps de llana als afores de la ciutat, on s'agrupaven al llarg del rec, per la conveniència de tenir totes les etapes de producció dins el mateix barri.<sup>45</sup> Fins i tot sembla que els batedors feien més nosa que els pellissers, perquè a Barcelona es documenta ja abans del 1255 la prohibició d'exercir l'ofici a la zona dels blanquers.<sup>46</sup> De la mateixa manera, a Perpinyà, una ciutat que va veure un augment molt gran de la producció de draps al segle XIII, els oficis dels paraires i dels tintorers es concentraven al barri del Tint, al costat de la Tet, tot i que els telers s'agrupaven al puig dels Teixidors, una zona construïda al mateix segle.<sup>47</sup> I a Girona, la presència dels molins drapers al rec Comtal també podria haver influït en el creixement de la zona del Mercadal.

Aquí només es poden analitzar els tres sectors més importants al segle XIII —metall, pells i llana—, però la distribució dels menestrals va tenir un impacte fonamental en l'orientació del creixement dels centres urbans, tant pel que fa a la densitat de la població com pel tipus d'urbanisme. No podem infravalorar el paper del subministrament de l'aigua en aquest context, i com els corrents d'aigua van contribuir a la morfologia de les ciutats, tal com s'ha demostrat en el cas de les ciutats del nord de França.<sup>48</sup> Segurament, viles com Banyoles o Puigcerdà s'haurien desenvolupat d'una manera molt diferent sense els seus recs. Fins i tot hi ha indicacions de projectes fallits per a construir més recs; a Barcelona, a finals del segle XII es va planificar un rec des del Llobregat fins a la ciutat, projecte que mai no es va acabar.<sup>49</sup> Però si s'hagués portat a terme, la topografia de la ciutat, amb un segon rec entre la ciutat i Montjuïc, segurament hauria resultat molt diferent.

### ***El comerç internacional***

El segle XIII va veure un augment important del comerç de llarga distància, desenvolupament que també va donar lloc a la construcció d'elements que vertebraven zones urbanes concretes.

En el cas de Tortosa ja es documenta la drassana durant el període islàmic i fins al segle XII al nord de la ciutat; després, al segle XIV, es trobava al sud al costat del port fluvial, precisament a la part de la ciutat que va adquirir importància després de la conquesta, encara que no ens consta la data del seu trasllat.<sup>50</sup>

43. Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 3-29-348.

44. Arxiu Diocesà de Barcelona, Santa Anna, pergami 1-5-2 (15.VIII.1254).

45. Albert CUBELES I BONET, «La problemàtica entorn de la incidència del decret del batlle reial de Barcelona sobre els oficis de batidors i tintorers de fustanys de l'any 1255 en la historiació de les muralles de Barcelona del segle XIII», a *La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història. Actes del III Congrés d'història de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1993, vol. I, p. 215-225.

46. Arxiu Diocesà de Barcelona, Santa Anna, pergami 1-5-2 (15.VIII.1254): «que tu vel tui non possitis aliquo tempore de tuo officio batedorie fustangorum in dicta acquisitone operari.»

47. Antoni RIERA I MELIS, «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana», a David ABULAFIA i Blanca GARÍ, *En las costas del Mediterráneo...*, p. 35.

48. André GUILLERME, *Les temps de l'eau. La cité, l'eau et les techniques*, Seyssel, Champ Vallon, 1983.

49. Thomas N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early Count-Kings (1151-1213)*, Berkeley, Los Angeles i Londres, University of California Press, 1984, vol. II, núm. 157, p. 283-284 (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, pergamins d'Alfons I, núm 502). Arxiu de la Corona d'Aragó, Gran Priorat, calaix 1, carpeta 2, pergami 66 (1198).

50. Jacobo VIDAL FRANQUET, *Les obres de la ciutat*, p. 232.

L'altra ciutat amb drassana era Barcelona; el 1200 se situava a la zona de l'actual edifici de Correus. Però el litoral va retrocedir al llarg del segle, i com a conseqüència es van traslladar les seves funcions a un nou emplaçament a la part baixa de la Rambla. Els dos edificis i els canvis a la costa van determinar la distribució dels carrers a la zona intermèdia al llarg del segle.<sup>51</sup>

A prop de les drassanes originals es trobaven els alfòndecs per als comerciants forasters, una altra idea importada del món islàmic; se'n documenten altres exemples a Tortosa i a Perpinyà durant el segle XIII, però, com en el cas de Barcelona, no als segles posteriors.<sup>52</sup> Encara que no hi havia instal·lacions portuàries abans del segle XV, resulta clar que aquesta zona de Barcelona era efectivament el port durant el segle XIII. Aquí, ja abans de la construcció de la llotja, les referències documentals a porxades podrien indicar les activitats comercials que s'hi duïen a terme.<sup>53</sup>

En aquest punt, s'han d'esmentar els ports més petits que es documenten al llarg de la costa catalana al segle XIII, com a resultat del cabotatge cada vegada més important; podem incloure ports com Salou, Palamós, Sant Feliu de Guíxols i Cotlliure.<sup>54</sup>

En canvi, a les ciutats de l'interior no es detecta un impacte en la forma urbana provocat pel comerç internacional, que jugava un paper important a Perpinyà, Lleida, Puigcerdà o la Seu d'Urgell, amb l'excepció de la presència de les draperies, normalment al costat del mercat. Només podem assenyalar les porxades de Balaguer, representades als grafitis de Castellfolit de Riubregós cap al 1280, que tal vegada tenien una funció semblant.<sup>55</sup>

### ***L'Església i la caritat***

Ja s'ha comentat que les esglésies, tant les parroquials com les monàstiques, podrien exercir un grau d'atracció per als primers ravals, fins i tots abans del desenvolupament del concepte de les sagres i les *celleres*, i van continuar exercint aquest poder; per exemple, al segle XIII es documenten petits nuclis d'hàbitat als voltants dels monestirs de Sant Pere de les Puelles i Sant Pau del Camp a Barcelona o de Sant Daniel a Girona.

Les parròquies urbanes van tenir un impacte molt desigual en la forma urbana. A totes les ciutats el nombre de parròquies era limitat —set a Barcelona, cinc a Lleida, quatre a Girona i a Tortosa, però només una a Perpinyà fins al segle XIII. Les donacions testamentàries ens permeten entreveure una certa preferència per algunes esglésies sobre d'altres —en el cas de Barcelona Sants Just i Pastor i Santa Maria del Mar, o en el cas de Lleida Sant Joan, però aquí no queda clar si acumulaven més ingressos perquè ja es trobaven als barris més rics o no. Tot i així, el concepte de parròquia ja estava ben establert, juntament amb el cementiri urbà, que habitualment es trobava al costat de l'església, menys en el cas de Tortosa, on el cementiri principal era a Sant Joan del Camp, fora muralles.

Més importants per a la definició de la morfologia urbana van ser les noves fundacions dels segles XII i XIII. En primer lloc, cal esmentar l'impacte dels ordes militars: l'orde del Sant Sepulcre a

51. Ja consta com «la drassana vella» l'any 1281; Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-37-88. Antoni RIERA I MELIS, «Les drassanes de Barcelona», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 219-224, assenyalava que es remunta a l'any 1243.

52. Olivia Remie CONSTABLE, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, cap. 9.

53. Per exemple: Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-30-466 (1240), o el *porticum novum* a Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-30-731 (1302).

54. Silvia ORVIETANI BUSCH, *Medieval Mediterranean Ports: The Catalan and Tuscan Coasts, 1100 to 1235*, Leiden, Brill, 2001.

55. Montserrat PAGÈS I PARETAS, «El setge de Balaguer als grafitis de Castellfolit de Riubregós», *Urgellia*, núm. 16 (2006-2007), p. 499-510.

Barcelona, responsable de la urbanització de la zona entre el carrer de la Canuda i Santa Anna, i els templers, que van modificar el plànol d'una part de Barcelona a mitjan segle XIII amb la construcció de les primeres baixades, perforant l'antiga muralla romana;<sup>56</sup> igualment, els templers a Perpinyà i a Tortosa, on també van urbanitzar zones importants de la ciutat.

En segon lloc, trobem els abundants hospitals dels segles XII i XIII. Els hospitals anteriors habitualment es localitzaven a prop de la catedral, però el segle XII va veure l'extensió de la malaltia de Hansen (la lepra) i la fundació d'hospitals específics (Barcelona, Girona, Vic, Lleida, Castelló d'Empúries, Cervera), sempre a una certa distància del nucli urbà, però a prop d'un camí principal, de manera que podien atraure els donatius de part dels viatgers.<sup>57</sup> Fins i tot, la seva presència podria frenar el creixement posterior, com va ocórrer a Perpinyà, on el rei Jaume va traslladar els leprosos poc després del 1240 per donar el terreny als dominics. Altres hospitals, com el de Bernat Marcús i Santa Eulàlia del Camp a Barcelona, se situaven en punts semblants i van donar lloc a la construcció de cases als terrenys adjacents. De la mateixa manera, els nous hospitals del segle XIII, a Girona (Santa Caterina), a la Seu d'Urgell, a Montblanc i a Barcelona, solien fundar-se als afores de la zona urbana, probablement tant per la disponibilitat de terrenys més econòmics com per alguna consciència higienista. Encara que els hospitals no solien donar lloc a barris nous, es localitzaven als eixos que marcarien el creixement futur de les ciutats.

Igualment, les fundacions més importants del segle XIII, els nous ordes mendicants, habitualment s'efectuaven als límits de la zona urbana, com en el cas de tantes altres ciutats europees.<sup>58</sup> Tradicionalment s'ha vist com una conseqüència del seu desig de viure a prop dels estaments menys privilegiats, encara que la disponibilitat i el preu dels terrenys hi podrien haver jugat un paper important. En el cas de Barcelona, excepcionalment els dominics van adquirir un terreny encara poc urbanitzat no gaire lluny del centre (però a l'altra banda de la riera del Merdançar, que encara formava un límit),<sup>59</sup> per bé que les altres fundacions es van fer a la costa (els franciscans, els mercedaris i les clarisses), i les fundacions posteriors es concentraven més enllà de la Rambla.

Pel que fa a les altres ciutats, la distribució era molt semblant: a Perpinyà, trobem els mercedaris (1228), els dominics (1240) i els franciscans (1260); a Girona, els mercedaris (1222), els franciscans (1232) i els dominics (1252); a Lleida, els franciscans, les clarisses, els dominics i els trinitaris (algunes comunitats a Cappont, a l'altra banda del Segre); a Tarragona, Santa Clara, Sant Francesc i Sant Domènec, i a Tortosa, els trinitaris (1213), els mercedaris (1230), els franciscans (1238) i les clarisses (1233-1267). Quant als centres més petits, només els que oferien algunes possibilitats d'ingressos constants per la situació econòmica dels seus habitants van atraure fundacions importants: Castelló d'Empúries amb els templers, els franciscans, els mercedaris i les clarisses; la Seu d'Urgell amb els franciscans; a Vic els mercedaris; a Puigcerdà els primers van ser els frares del sac (1260), amb altres ordes durant el segle XIV; a Cervera els franciscans; a Montblanc els franciscans (1238) i els merceda-

56. Francesc CARRERAS I CANDI, *Geografia general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, Albert Martín (s. d., c. 1916), p. 340-341.

57. James William BRODMAN, *Charity and Welfare: Hospitals and the Poor in Medieval Catalonia*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 1998, p. 73-83.

58. Sobre la relació entre les cases religioses i el plànol urbà a Anglaterra, vegeu Derek J. KEENE, «Suburban growth», a M. W. BARLEY, *The plans and topography of medieval towns in England and Wales*, Londres, Council for British Archaeology, 1975, coll. «Research Report», núm. 14, p. 71-82.

59. Jordi AGUELO I MAS, Josefa HUERTAS ARROYO i Ferran PUIG I VERDAGUER, «Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, època II, núm. 1 (2005), p. 11-43.

ris (1288). En gairebé tots els casos van jugar un paper importantíssim tant en la urbanització dels seus voltants immediats com en l'orientació del creixement urbà.

### *Les minories religioses*

Les dues minories religioses —la musulmana i la jueva— van tenir un impacte important en l'estructura urbana. Només trobem una minoria musulmana a Lleida, on es va crear un nou barri —la vila dels sarraïns— a la parròquia de Sant Llorenç, districte allunyat del centre de la ciutat; i a Tortosa, on es va establir la moreria al nord de la Suda en un punt més cèntric. En tots dos casos tenien una estructura pròpia i encara es distingeixen al plànol urbà actual. També cal esmentar els cementiris islàmics, fora del recinte.<sup>60</sup>

Les comunitats jueves eren més nombroses i el nombre en va créixer al llarg del segle XIII. Generalment, el call s'establia molt a prop del centre de l'autoritat. En el cas de Girona, el més ben estudiat, es va establir al segle XII a la part sud de la Força Vella, amb una expansió posterior.<sup>61</sup> A Barcelona, es documenta a partir de finals del segle XI dins del recinte romà, amb un creixement suburbà (el Call menor o d'en Sanahuja) al segle XIII.<sup>62</sup> De la mateixa manera, els calls que es remuntaven al segle XII (Tarragona, Besalú i Vic) es localitzaven molt a prop de l'espai del poder. Només en el cas de Tortosa i Lleida trobem una ubicació diferent, tal vegada com a conseqüència de la presència de l'altra minoria religiosa: a Tortosa es va crear un call nou, amb plànol força regular, a Remolins, al nord de la ciutat,<sup>63</sup> i a Lleida els jueus van passar a ocupar un barri extern de la Suda —la Cuirassa.<sup>64</sup> En el cas de les comunitats que es van desenvolupar al llarg del segle XIII, es van localitzar a zones suburbanes o més marginals (Perpinyà, Montblanc, Puigcerdà, Balaguer, Castelló d'Empúries). Els cementiris jueus, com els islàmics, se situaven a una certa distància de la ciutat, habitualment en un punt elevat, que en alguns casos va rebre el nom de Montjuïc.

### LA XARXA VIÀRIA I L'ESTRUCTURACIÓ PARCEL·LÀRIA

Una vegada vistos els factors que van influir en la forma del creixement al llarg del segle XIII —els oficis, el comerç i les fundacions religioses—, cal continuar amb l'anàlisi de la manera de definir la xarxa viària i l'estructuració parcel·lària. Sovint s'ha vist el creixement urbà medieval com un procés gairebé espontani. Aquesta interpretació dista molt de ser el cas, perquè la construcció de cases havia de ser promoguda pels terratinents. A partir de finals del segle XI, l'aplicació de l'emfiteusi va ser clau, mitjançant els establiments de parcel·les *ad construendam domos*.

L'exemple de Barcelona ens suggereix dos tipus de creixement. D'una banda, a escala petita, especialment els ravals interiors, on es va construir primer una casa, i després més, als horts ja existents. Aquest procés va portar a una mena de «saturació» al segle XIII, situació que requeria l'obertura de

60. Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals...*, p. 441. L'any 1164 es documenta un *cimiterio sarracenorum* al costat d'unes vinyes i del «cementiri dels anglesos» a Tortosa: Jesús ALTURO i PERUCHO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona (Aproximació històrico-lingüística)*, vol. II, Barcelona, Fundació Noguera, 1995, coll. «Textos i Documents», núm. 9, doc. 371, p. 390-391.

61. Josep CANAL i ROQUET, Eduard CANAL i DE DIEGO, Josep M. NOLLA i BRUFAU i Jordi SAGRERA i ARADILLA, *La forma urbana del call de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 2006, coll. «Història Urbana de Girona», núm. 7.

62. Anna RICH ABAD, *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, coll. «Estudis», núm. 21, p. 53-54.

63. Albert CURTO HOMEDES, «Topografia del call jueu de Tortosa», *Recerca* (Tortosa), vol. 3 (1999), p. 9-24.

64. Jordi BOLÒS, «La ciutat de Lleida», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, p. 135.

molts «carrers nous» a les zones més poblades per donar accés a l'interior de les illes. En aquests casos, les parcel·les tenien dimensions i formes molt variables com a conseqüència del mateix procés evolutiu. Efectivament, al nord del mercat trobem molts carrers estrets amb illes petites, indicació clara d'una densitat d'edificacions alta.<sup>65</sup>

L'altre model implicava la divisió d'un terreny més ampli i la creació d'una o diverses illes, sovint amb particions internes regulars formant parcel·les de dimensions semblants, que moltes vegades encara es detecten al cadastre modern. En realitat, l'estudi de l'evolució urbana requereix l'anàlisi del plànol, seguint els estudis de Conzen a Alnwick (Northumberland) i els seus seguidors per tal de relacionar la informació geogràfica amb les dades documentals.<sup>66</sup>

El plànol s'ha d'analitzar a tres nivells: el de la xarxa viària, per tal de detectar «unitats» de la mateixa data; el de l'illa, per definir les divisions parcel·làries, i, més difícil a menys que hi hagi dades arqueològiques, el de la parcel·la, per detectar la distribució dels edificis.

Comentaré només un exemple, el del barri de la Mercè a Barcelona, que té els seus orígens el 1207, quan el rei Pere va cedir tot el litoral des de la drassana fins a la riera dita Cagalell (o sigui, la Rambla).<sup>67</sup> El plànol cadastral actual del barri, molt regular, té divisions internes que probablement es remunten a la urbanització que llavors es va efectuar, segons els documents de la Pia Almoina dels anys 1245 a 1255, habitualment amb parcel·les d'unes sis per quatre destres —uns disset per onze metres— que corresponen a parcel·les que encara hi existeixen.<sup>68</sup>

A la Catalunya dels segles XII i XIII trobem una varietat considerable d'illes tant pel que fa a les dimensions com a la forma: cal suposar que els factors que van influir en la seva estructuració inclouen, entre d'altres:

- la topografia existent a la zona (tant natural com antròpica);
- el tipus de parcel·lació que es preveia;
- la manera d'aprofitament del terreny i la densitat d'estructures prevista;
- els veïns que el promotor esperava atraure;
- la zona de la ciutat i les seves funcions,
- i, possiblement, cal tenir en compte altres elements, com ara la cronologia.

En el cas de Catalunya, malauradament disposem de pocs estudis de l'estructura parcel·lària, amb l'excepció de les anàlisis del professor Bolòs, que ha identificat a Lleida quatre tipus d'estructuració, que representen diferents formes d'ús del terreny a quatre barris diferents.<sup>69</sup>

Tot i així, sí que podem trobar zones de creixement planificat a la majoria de les ciutats. Fent un repàs cronològic breu, trobem els inicis a finals del segle XI. A Barcelona es va crear la «vila nova», estructurada de manera ortogonal per l'actual carrer de Montcada i els carrers paral·lels.<sup>70</sup> També he

65. Philip BANKS, «El creixement físic de Barcelona», a Albert CUBELES i Ramon GRAU, *El procés i la identitat...*, p. 30.

66. M. R. G. CONZEN, *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis*, Londres, Institute of British Geographers, 1960; M. R. G. CONZEN, «The Use of Town Plans in the Study of Urban History», a H. J. DYOS, *The Study of Urban History*, Londres, Edward Arnold, 1968, p. 113-130.

67. Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-37-453: «Totam illam placiam arenale ab integro quod est de portali de la derasana barchinone usque ad rivum qui dicitur Cagalell [...] dimittatis inter opus novum et plateam veteram per que possit transire ample et spaciose unam molam cum sua pertica et versus etiam ripam maris dimittatis spacium et terminum spaciosum in quo ligni et vaxelli possint de mari in terra substrahi spaciose.»

68. Per a la seva urbanització, els documents de l'Arxiu Capítular de Barcelona, pergamins 4-37, entre 403 i 525.

69. Jordi BOLÒS, «La ciutat de Lleida», a *Catalunya romànica*, vol. xxiv, p. 133.

70. Philip BANKS, «Burgus, suburbium and villanova: the extra-mural growth of Barcelona before A.D.1200», a *Actes del II Congrès...*, p. 107-133.

d'esmentar Vilafranca de Conflent (1088-1092), amb el seu plànol regular,<sup>71</sup> semblant a les fundacions al llarg de la ruta de Sant Jaume de Galícia.<sup>72</sup>

Al segle XII, els exemples es multipliquen: un dels més clars és el de Tarragona, on es va estructurar la terrassa intermèdia de la ciutat romana amb una sèrie d'illes i carrers paral·lels.<sup>73</sup> A la Catalunya Nova tenim molts exemples de viles de nova creació de plànol regular, com ara la Selva del Camp o Sarraí, i exemples de plànols més complexos que tenen uns elements regulars al seu cor, com Montblanc i Vilafranca. També a Girona tenim una organització molt regular de la zona de l'Areny, i elements de planificació al centre de la Seu d'Urgell.<sup>74</sup> Però l'exemple més clar a la zona pirinenca és el de Puigcerdà, que va rebre la seva carta de franqueses el 1181.<sup>75</sup>

Tornant a Barcelona, a la segona meitat del segle XII trobem moltes zones conegudes com a «villes», i la documentació ens deixa entreveure la transformació dels horts i els camps interiors. Ara bé, la majoria d'aquestes urbanitzacions eren d'extensió limitada i, per tant, no trobem diverses illes de proporcions semblants; només es pot detectar una certa unitat al nivell del parcel·lari, que s'ha modificat molt més al llarg dels segles posteriors. El canvi principal va arribar a partir del 1210 amb la urbanització de la Ribera sota el Born amb una configuració d'illes petites.<sup>76</sup>

Al llarg del segle XIII tenim molts exemples més: el cas de Perpinyà amb dues fases molt clares, una cap al sud-oest (el Temple) i l'altra a l'est, al puig de Sant Jaume.<sup>77</sup> A Barcelona podem identificar tres zones urbanitzades a partir de mitjan segle: la zona entre el carrer Ample i el mar que s'ha esmentat, amb illes relativament petites; els tres carrers de Sant Pere, amb illes més grans, i finalment les illes llargues i estretes per sota de la Ribera de finals del segle, on al segle XIV predominaven els oficis mariners.<sup>78</sup> A Girona, amb l'excepció de la zona de l'Areny, sembla que la urbanització s'efectuava illa per illa, com és el cas de la Merceria, amb una parcel·lació molt petita (1252), i el del Cap de l'Areny; s'hi van construir moltes illes més a finals del segle XIII i al segle XIV, especialment a la zona del Mercadal.<sup>79</sup>

Igualment podem detectar alguns elements de planificació regular a Tortosa, Lleida i Balaguer, encara que en aquests casos tot el tema de la transformació de la ciutat islàmica resulta complicat. Encara que hi hagi menys documentació, també hem d'esmentar els casos de Manresa, Vic, Cervera,

71. Pierre GARRIGOU GRANDCHAMP, «Observations sur l'habitat et le tissu bâti des villes aux XII<sup>e</sup> et XIII<sup>e</sup> siècles en Languedoc occidental», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 33 (2002), p. 97-141.

72. Jean PASSINI, *Villes médiévales du chemin de Saint-Jacques-de-Compostelle (de Pampelune à Burgos)*, París, Éditions Recherche sur les Civilisations, 1984, coll. «Mémoire», núm. 47.

73. Eduard RIU-BARRERA, «L'arqueologia i la Tarragona feudal», *Forum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines* (Tarragona, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona), núm. 7 (1987).

74. Carme BATLLE I GALLART, *La Seu d'Urgell medieval: La ciutat i els seus habitants*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1985; Albert VILLARÓ, «La ciutat de la Seu d'Urgell», a Eduard RIU-BARRERA et al., *L'art gòtic...*, p. 79-82.

75. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid i Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1969, vol. I, doc. 166-167, p. 231-235; Oriol MERCADAL I FERNÁNDEZ i Sebastià BOSOM I ISERN, «La vila de Puigcerdà», a Eduard RIU-BARRERA et al., *L'art gòtic...*, p. 88-91.

76. Salvador SANPERE I MIQUEL, *Topografia antigua de Barcelona: Rodalia de Corbera*, Barcelona, Henrich, 1890-1892. Un document de l'any 1223 (Arxiu Capítular de Barcelona, pergami 4-30-748), especifica les mides d'una d'aquestes illes (set destres per onze destres i cinc pams) i del carrer (dotze pams).

77. Antoni RIERA I MELIS, «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana», a David ABULAFIA i Blanca GARÍ, *En las costas del Mediterráneo...*, p. 41-43.

78. Albert GARCIA I ESPUCHE i Manuel GUÀRDIA I BASSOLS, *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, Barcelona, La Magrana, 1986, p. 27.

79. Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFAU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *El sector nord...*, p. 17-18.

la Seu d'Urgell i Solsona, on es detecten elements de planificació del segle XIII. Finalment, no es poden deixar de banda les viles noves del segle XIII amb un plànol unitari i regular: Sant Joan de les Abadesses (1243) amb illes allargades,<sup>80</sup> Figueres (1267), Palamós (1277-1279) i Sant Feliu de Guíxols (1287).

## INFRAESTRUCTURA

Tal densitat d'estructures requeria una infraestructura per tal de funcionar. A més dels carrers que s'obrien com a conseqüència de la urbanització de noves zones, també s'obrien altres carrers per millorar-ne l'accés i, a vegades, es tancava un carrer perquè ja no tenia una funció clara. Ara bé, cal afegir que la redistribució dels espais i l'obertura de places urbanes no era un tret característic del segle XIII, sinó del període «municipal» a partir del segle XIV.

El subministrament d'aigua era d'una importància fonamental. Com s'ha vist, les funcions principals dels recs no incloïen la de portar aigua a la ciutat, encara que en alguns casos es van aprofitar en aquest sentit, com s'entén de la llicència del rei Jaume a Santa Caterina a Barcelona,<sup>81</sup> o a Balaguer, i tal vegada a Puigcerdà i a la Selva del Camp. No trobem altres iniciatives d'aquest tipus abans del segle XIV, quan es construeix la séquia de Manresa. Per tant, una gran part de l'aigua per a l'ús domèstic s'extreia dels rius o dels pous, tant públics com particulars. Es documenten uns quants exemples de pous públics tant a Barcelona com a Balaguer.

Els banys també necessitaven aigua. Trobem banys a les ciutats andalusines de Tortosa i Lleida, però també a Perpinyà, Girona i Barcelona, amb els Banys Nous (1162) i els Banys Vells (que ara es poden datar el 1142, per tant en un moment anterior a la conquesta de Tortosa), i resulta clar que continuaven en ús al llarg del segle XIII.<sup>82</sup> Cal suposar que l'aigua provenia o dels rius o dels pous, possiblement aprofitant una altra innovació islàmica, la sínia. No obstant això, a diferència de la ciutat islàmica on els banys podrien arribar a ser el punt neuràlgic d'un barri,<sup>83</sup> els banys de les ciutats catalanes van tenir un impacte molt feble en la morfologia urbana, amb la possible excepció dels Banys Nous de Tortosa, situats al costat d'una de les portes de la ciutat.<sup>84</sup>

Els forns de pa també ens ajuden a entendre l'organització urbana. Al segle XIII habitualment tenien el monopoli de la cocció del pa en una zona determinada i, per tant, són indicadors de la distribució i la densitat de la població.<sup>85</sup> No obstant això, com els banys, per a nosaltres reflecteixen el creixement urbà; no eren elements que estimulessin directament l'expansió urbana.

També calia eliminar els residus de tota mena. A la majoria de les ciutats, si ens atenim a les indicacions de les Ordinacions de Santacília de Barcelona, les aigües pluvials s'abocaven al carrer.<sup>86</sup> A la Lleida postconquesta tampoc no es mantenien les clavegueres d'època andalusina; només a Tortosa hi ha la possibilitat d'un manteniment de la xarxa, si seguim les indicacions dels Costums posteriors. A

80. Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals...*, p. 236.

81. Francesc CARRERAS I CANDI, *Geografia general...*, p. 392.

82. Un document (signatura antiga 1-4-29) del 19.VI.1142 a l'Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt (que només he consultat mitjançant un resum electrònic) es refereix a la construcció dels Banys Vells.

83. Manuel ACIÉN ALMANSA, «La formación del tejido urbano en Al-Ándalus», a Jean PASSINI, *La ciudad medieval: de la casa al tejido urbano*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2001, p. 11-32.

84. Jacobo VIDAL FRANQUET, *Les obres de la ciutat*, p. 287-292.

85. Per als forns de Barcelona, vegeu Pere ORTÍ GOST, *Renda i fiscalitat...*, p. 201-244.

86. L'article 4 diu «que tot hom puixa gitar aygues pluvials en la carrera»: Joan Francesc BOSCH, *Memorial històric*, edició a cura de Jaume Sobrequès i Callicó, Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona, 1977, p. 161.

Barcelona, el nom de la riera del Merdançar és una indicació clara de les seves funcions; en un principi estava totalment oberta, però se'n va cobrir un tram a partir del 1263 i és probable que ja se n'haguessin cobert d'altres.<sup>87</sup> Els femers o femorals també es documenten a diversos punts de la Barcelona del segle XIII, especialment al peu de l'antiga muralla romana en una zona sovint baixa i humida; cal suposar que els residus que s'hi dipositaven s'aprofitaven als horts urbans com a fertilitzant.<sup>88</sup>

La presència dels rius podria portar tant avantatges importants com inconvenients, per exemple el risc d'inundacions. A la Tortosa de la segona meitat del segle XII es va traslladar una gran part del Call jueu a un punt més allunyat de l'Ebre per aquest motiu. En el cas de Girona, la construcció d'un mur de contenció al llarg de l'Onyar va facilitar primer la urbanització de la zona de l'Areny, amb ampliacions successives, i després de la zona entre la muralla romana i el riu (carrer Ballesteria). I a Perpinyà, malgrat els riscos, els artesans van mostrar un interès clar per les possibilitats dels rius i dels recs.

Finalment, cal esmentar la millora en els accessos a la ciutat que representava la construcció i el manteniment dels ponts. A Girona, els ponts facilitaven l'accés a tota la zona del Mercadal, que no hauria crescut tant al segle XIV sense la seva construcció. A Lleida, es va desenvolupar la zona de Cap-pont, però cal afegir que, com en el cas del pont de barques a Tortosa, les zones urbanes pròximes al pont també eren de les més actives. De la mateixa manera, a Perpinyà i a Vic els ponts tenien importància per al creixement dels ravals. El canvi del recorregut d'un camí, com va passar a Vic al segle XIII, podria comportar el declivi d'una zona suburbana i l'expansió d'una altra.<sup>89</sup>

## LES MURALLES

Les muralles representen un element fonamental en la topografia urbana de les ciutats medievals perquè marquen l'extensió màxima de la zona urbana. Servien tant per a defensar la població com per a controlar-la mitjançant la recaptació dels impostos; també expressaven el poder i projectaven la imatge de la ciutat.<sup>90</sup> No obstant això, el període principal de construcció de les muralles urbanes a Catalunya va ser posterior al segle XIII, concretament a la segona meitat del segle XIV.<sup>91</sup>

Tot i així, es van construir algunes muralles com a conseqüència de la invasió francesa del 1285, i algunes ciutats van disposar d'una muralla amb anterioritat. En alguns casos com ara Tarragona, que aprofitava les antigues muralles romanes, el seu recorregut resulta molt clar. En el cas de Balaguer, Tortosa i Lleida, es van mantenir les muralles d'època andalusina, almenys durant el segle XII.<sup>92</sup> Altres ciutats i viles que tenien muralles al segle XIII eren Perpinyà, la Seu d'Urgell, Puigcerdà, Manresa, Cervera, Castelló d'Empúries, Solsona i altres viles més petites com ara Terrassa o Granollers. Ara bé, malgrat la seva importància, la cronologia de la majoria de les muralles anteriors al segle XIV és molt imprecisa. I sorprèn que a les cartes de poblament i de franqueses hi hagi tan poques referències a les defenses. En molts casos, especialment als centres més petits enclavats en un punt d'un cert valor

87. Francesc CARRERAS I CANDI, *Geografia general...*, p. 361-362.

88. Arxiu Diocesà de Barcelona, Santa Anna, pergami 1-2-2 (23.V.1231), es refereix a «stergilini sive femoralis quod est super ipsas januas castri de ipso mercato.»

89. Antoni PLADEVALL I FONT, «La ciutat de Vic», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 84.

90. Oliver CREIGHTON i Robert HIGHAM, *Medieval Town Walls. An Archaeology and Social History of Urban Defence*, Stroud, Tempus, 2005, p. 32.

91. Pere VERDÉS PIJUAN, «Els processos d'emmurallament», a Eduard RIU-BARRERA *et al.*, *L'art gòtic...*, p. 130-137.

92. Pel que fa a les muralles andalusines de Lleida, vegeu Ana LORIENTE PÉREZ, «L'arqueologia urbana a Lleida: dinàmica i resultats històrics. La ciutat andalusina com a exemple», a Flocel SABATÉ CURULL, *Arqueologia medieval. Reflexions des de la pràctica*, vol. I, Lleida, Pagès, 2007, p. 177-222.

defensiu, hom sospita que més que una muralla que tanqués el nucli urbà, es tractava d'una vila closa, o l'efecte d'una fila contínua de cases que encerclava la zona habitada.

Fins i tot a les ciutats sense muralles, especialment a Barcelona a mitjan segle XIII, podem detectar la presència de portals, punts de control als camins que entraven a la ciutat, a vegades en llocs on més tard es construïran les portes de la muralla.<sup>93</sup> Caldria analitzar la documentació per investigar la possibilitat que aquest fenomen es doni en altres ciutats, per exemple a Vic, on es documenten molts portals al segle XIII.<sup>94</sup> Aquí s'ha de comentar que molts centres també tenien zones suburbanes habitades, zones que a vegades es van deixar fora de les muralles posteriors: a Barcelona hi havia un nucli als voltants de Santa Eulàlia del Camp, i a Lleida es documenten diferents ravals, ara perduts (el Mercadal, la vila nova de Sant Salvador i Sant Gili).

Un altre aspecte que convindria examinar és quins factors van influir en el recorregut de la muralla; com tot just hem vist, l'extensió de la zona habitada, encara que fos un factor clau, no era l'únic. En el cas de Barcelona, sembla que les muralles de finals del segle XIII —la mal anomenada muralla de Jaume I— seguien la demarcació entre la zona suburbana —el *suburbium*— i el *territorium*, dues zones ja citades molt abans de la construcció de la muralla, i seria d'interès analitzar les fonts documentals d'altres centres per examinar aquesta hipòtesi.

## CONCLUSIONS

Tot i que la majoria dels edificis que defineixen la imatge popular de la ciutat medieval daten dels segles baixmedievals, seguint la idea que «l'arquitectura és breu, l'urbanisme és durador», les línies vertebradores de la morfologia dels nuclis històrics de la majoria de les ciutats examinades es van definir durant la segona meitat del segle XII i el segle XIII.

L'articulació urbana era un palimpsest que depenia, i que encara depèn, de la combinació de tots els factors que s'han repassat: els elements fonamentals eren la topografia natural, l'herència romana i andalusina, els camins i els cursos d'aigua, els edificis del poder, i sobretot el mercat, que gairebé sempre va passar a ocupar la posició de centre neuràlgic durant els segles XII i XIII. Però també cal tenir en compte elements com les cases religioses i els hospitals, la distribució dels oficis i l'impacte del comerç en l'estructuració urbana, especialment a partir de principis del segle XIII. Finalment, no podem oblidar tot el procés d'urbanització de les illes entre els eixos principals, un procés que va tenir els seus orígens a finals del segle XI, però que va continuar fins a mitjan segle XIV. Resulta clar que la planificació era una realitat a la ciutat molt abans dels plantejaments teòrics d'Eiximenis.<sup>95</sup>

No obstant això, el procés de formació urbana sempre era la fusió d'un moviment *top down* (de dalt cap a baix), en el qual les institucions eclesiàstiques, el rei i els seus representants, les grans famílies urbanes i, més tard, les regulacions de les autoritats municipals i la influència col·lectiva dels oficis definien les línies principals de desenvolupament, i d'un altre moviment *bottom up* (de baix cap a

93. Albert CUBELES I BONET, «La problemàtica entorn de la incidència del decret del batlle reial de Barcelona sobre els oficis de batidors i tintorers de fustanyes de l'any 1255 en la historiació de les muralles de Barcelona del segle XIII», a *La ciutat i el seu territori...*, p. 215-225. Ja es documenta la Portaferrixa el 1240: Salvador CLARAMUNT RODRIGUEZ, «La documentación del siglo XIII conservada en el Archivo de la Basílica de Santa María del Pino de Barcelona», a *Jaime I y su época. Comunicaciones 3, 4 y 5 (X Congreso de Historia de la Corona de Aragón)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1975, núm. 6 i 9, p. 456-457.

94. Francesc CARRERAS I CANDI, «Notes dotzecentistes d'Ausona», a *Miscelánea Histórica Catalana*, sèrie II, Barcelona, Casa Provincial de Caridad, 1906, p. 361-463, especialment p. 363-364.

95. Soledad VILA, *La ciudad de Eiximenis: Un proyecto teórico de urbanismo en el siglo XIV*, València, Diputació Provincial de València, 1984.

dalt), en el qual els llogaters i els petits propietaris actuaven per definir la distribució dels elements dins de la parcel·la.

Aquest, precisament, és un dels buits més importants en els nostres coneixements de les ciutats medievals. Sabem poc de les dimensions i de la definició de les parcel·les, de la distribució de les cases, dels altres edificis menors i dels terrenys sense construir dins dels seus límits. Si una lectura arqueològica de les fonts documentals i del plànol urbà ens ha ajudat a definir les línies generals del creixement, ha de ser l'arqueologia, i possiblement l'estudi de les restes dels edificis de l'època que encara existeixen amagades sota l'acumulació dels segles, els que ens ajudin a dibuixar els detalls i a oferir una visió més clara de les ciutats del segle XIII.